

dović – opus” (str. 349–355), u kojem se nalazi kronološki popis njegovih vokalnih i instrumentalnih djela. U „Dodatku” (str. 357–379) nalazimo opise Tijardovića iz pera njemu bliskih ljudi. Oni daju sažetije, ali drugačije perspektive autora memoara te su fokusirani gotovo isključivo na prikaz kompleksnosti njegove osobe. Na kraju se nalazi vrlo korisno kazalo osobnih imena (str. 380–399).

Ivo Tijardović nesumnjivo je bio svestrana i vrlo zanimljiva osoba. Kompozitor i dirigent, scenograf i redatelj, slikar i karikaturist, pisac – samo su neki od dijelova njegove profesionalne persone. Ipak, *Život i vrijeme. Memoari slavnog Splićanina* otkrivaju i osobu koja sudjeluje u političkoj i društvenoj svakodnevici svojega doba. Tijardović na izravan, ali i vrlo duhovit način opisuje svoj životni put. Hrvatstvo, ali i antifašizam, zamjeranja jugounitarističkim opcijama i pojedincima u monarhističkoj i socijalističkoj Jugoslaviji. Izvorni Tijardovićev tekst jako je dobro uredio predivač Marin Kuzmić. On je ovaj naslov isto tako obogatio raznim slikovnim i tekstualnim priložima, koji uvelike obogaćuju sadržaj izvornika i čine ga zanimljivijim.

Tijardovićev stil pisanja jasan je i vrlo zanimljiv, a s druge strane iznimno osoban u opisima interakcija s određenim pojedincima. Zbog toga se ovi memoari mogu čitati kao književno djelo, ali biti i dobar izvor koji daje pregršt informacija iz osobne perspektive za znanstvenike raznih kalibara koji su zainteresirani za istraživanje tema vezanih uz svakodnevicu u pozadini i na borbenim linijama za vrijeme svjetskih ratova, urbani život hrvatskih gradova u prvoj polovini XX. stoljeća, političke i etničke sukobe koji su obilježili život i umjetničko stvaralaštvo u isto doba. Stoga ovaj tekst može privući podjednako znanstvenu publiku i, uvjetno rečeno, obične čitatelje zainteresirane za ove i druge srodne teme.

Stipica Grgić

Ivana Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918-1991)* (Beograd: Arhipelag; Institut za savremenu istoriju, 2022.), 278 str.

Planiranje obitelji tema je o kojoj se u društvenim i humanističkim znanostima dviju jugoslavenskih država rubno progovaralo, uglavnom uz teme obitelji, demografske tranzicije te donekle uz teme o ulozi žena, a pomaka nije bilo ni u državama sljednicama. Pitanja odnosa prema seksualnosti i planiranju obitelji važna su za povijest privatnoga života, ali i društvenu povijest općenito. Povijest privatnoga života vrlo je slabo istraživana, a iznimno je važna za shvaćanje društvenih promjena i svjetonazora te osobnih prava i sloboda pojedinca. Istraživanje ove tematike ograničeno je i malim brojem izvora. Knjiga Ivane Dobrivojević Tomić *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918-1991)* donekle popunjava ovu prazninu te otvara prostor za daljnja istraživanja.

Knjiga započinje „Predgovorom” (str. 7–14), u kojem autorica objašnjava kako je došlo do nastanka knjige, na kojim se izvorima temelji te što ju je potaknulo na proširivanje opsega istraživanja i na međuratno razdoblje unatoč teškoćama vezanim za nedostatak sačuvane arhivske građe iz toga razdoblja. Već u tom uvodnom dijelu autorica postavlja temeljne probleme koji se provlače kroz cijelu knjigu – odnos prema reproduktivnom zdravlju, kontracepciji i pobačaju. U uvodnom dijelu upozorava i na druge važnije istraživačke probleme, metodologiju i postojeću literaturu. Uz to već u ovom dijelu autorica iznosi određene zaključke do kojih ju je dovelo istraživanje te ovaj uvodni dio predstavlja i svojevrsni sažetak knjige.

Glava prva nosi naslov „Nasleđe Kraljevine Jugoslavije” (str. 15–68), a podijeljena je u nekoliko manjih poglavlja. Pod naslovom „Ciklusi rađanja i ciklusi umiranja” (str. 15–24) dan je jezgrovit uvod u tematiku. U tom poglavlju govori se o različitom ritmu demografske tranzicije u zemljama koje su se 1918. našle okupljene u prvoj jugoslavenskoj državi, visokim stopama smrtnosti roditelja, dojenčadi i male djece, gospodarskim i društvenim razlozima postupnoga opadanja prirodnoga prirasta, pojedinim kritikama pada nataliteta te određenim mjerama poboljšanja zdravstvenih prilika, koje su često bile više kozmetičke nego stvarne. Slijedi poglavlje „Odnos prema seksualnosti” (str. 25–35), koje pokazuje kako se i dalje radilo o tabuu o kojem se vrlo malo govorilo, pogotovo mladima. Iako je zdravstveno prosvjeđivanje trebalo pružiti više znanja i poboljšati higijenske uvjete, u praksi nije bilo tako. Primjerice, još 1919. u gimnazije je kao predmet uvedena Higijena, u sklopu koje je trebalo progovoriti i o spolnim organima, intimnoj higijeni, razvoju embrija i porođaju, ali su u praksi nastavnici jednostavno izbjegavali bilo što spomenuti o tim temama. O spolnosti se mladima uglavnom nije govorilo ni u obitelji. Nešto drugačija bila je situacija sa stanovništvom zrele dobi koje je bilo u braku, zainteresirano za ograničavanje broja porođaja. No stanje je bilo drugačije među obrazovanim stanovništvom kojemu je bila dostupna rijetka domaća, ali i strana znanstvenopopularna literatura i neobrazovanim stanovništvom. Problem je bila i dostupnost kontracepcijskih sredstava (kondomi, dijafragme te različite masti i tablete), za koja su liječnici tražili da budu zabranjena za slobodnu prodaju, a prepisivali su ih rijetko i iznimno ako bi trudnoća bila opasna za život žene, a često ni tada. Kontracepcijska sredstva liječnici su uglavnom smatrali nesigurnima, škodljivima te neetičnima. U nekim krajevima znalo se za prekinuti snošaj te za kalendar plodnih dana, ali ni oni nisu bili osobito prošireni. Naravno, bilo je i raznih napitaka i običaja upitnoga učinka. Umjesto kontracepcije širio se običaj namjernoga izazivanja pobačaja kao glavna metoda planiranja obitelji, koje su prema kraju međuratnoga razdoblja u sve brojnijim slučajevima imale dvoje ili troje djece.

U poglavlju „Pobačaj: sredstvo kontrole rađanja” (str. 36–49) autorica objašnjava kako je pobačaj, kao i u većini europskih država u međuraću, bio zabranjen, ali je unatoč tome bio vrlo proširen i uobičajen. Kao glavne motive za kontrolu rađanja ističe povećanje broja stanovnika uz dodatno usitnjavanje ionako sitnih seljačkih posjeda, probleme pri zapošljavanju, gospodarske krize i općenito teške životne uvjete za većinu stanovnika, ali i postupno podizanje životnih očekivanja, koje doduše nije bilo jednako prisutno u svim krajevima, a opadalo je od sjevera prema jugu. Rasprostranjenost pobačaja, unatoč zakonskim zabranama i stavovima Katoličke i Pravo-

slavne crkve, uz teške posljedice koje su ostavljali na život i zdravlje žena, utjecala je na to da se u društvu ipak povede rasprava o tom problemu, prvenstveno među liječnicima, pravicima i sociolozima, što je pak ostavilo više pisanoga traga o toj uglavnom skrivenoj problematici. Većina stručnjaka imala je više razumijevanja za žene u siromašnijim obiteljima, pogotovo na selu, koje je na pobačaj tjerala neimaština uz brigu o već rođenoj djeci, nego za imućnije obitelji. Autorica u poglavlju detaljno popisuje sve opise različitih situacija, procjene stanja i mišljenja koja je bilo moguće prikupiti. Na pobačaj su se žene uglavnom odlučivale nakon trećega djeteta, a u nekim slučajevima i prije. U većim gradovima imućnije žene uz pomoć liječnika i babica, a one siromašnije, kao i žene na selu, same ili uz pomoć susjede, članice obitelji ili neke nadribabice. Načini prekida trudnoće i higijenski uvjeti u kojima su izvedeni razlikovali su se po mjestima i krajevima, a razlikovale su se i mogućnosti traženja liječničke pomoći u slučaju neželjenih posljedica, koje su uključivale i krvarenja, ali i trovanja. No i tamo gdje se liječnička pomoć mogla potražiti smrtnost od posljedica pobačaja bila je visoka, pri čemu bi se često ustanovilo da to ženi koja je potražila liječničku pomoć nije bio prvi pobačaj. S obzirom na to da mnogi slučajevi nisu stigli ni do bolnica ni do policije, procjene broja pobačaja nisu se mnogo iznosile, ali svi liječnici koji su sudjelovali u raspravi upozoravali su na velik broj slučajeva saniranja posljedica koje su imali. Vjerojatno najmračniji dio priče o kontroli porasta stanovništva odnosi se na krajeve gdje je za to bilo volje, ali ne i znanja za pobačaj, pa su žene rađale, ali su im nakon trećega djeteta sva djeca umirala u nejakoj dobi.

„Kaznena politika kao jedina mera sprečavanja pobačaja” (str. 50–68) poglavlje je koje govori o zakonskim rješenjima, prijedlozima i raspravama o mogućim promjenama zakonskih okvira te nedostacima i odrazima u svakodnevici. Prema Krivičnom zakonu iz 1930. pobačaj je bio ilegalan, kao i u ranijim zakonskim rješenjima, ali je kao novost donio mogućnost izuzeća od toga pravila uz medicinsku indikaciju u slučaju ugroženosti zdravlja i života žene. No zbog nedostatka liječnika to se provodilo samo u velikim gradovima, i to samo za imućnije koji su mogli platiti, a tu je bilo prigovora i na korupciju. Rasprave među obrazovanim stanovništvom nastavile su se i nakon donošenja Krivičnoga zakona jer se govorilo o njegovim posljedicama. Dio je smatrao da je zabrana dovoljna, pa se zalagao i za strože kažnjavanje, dio je bio sklon uvođenju socijalne indikacije zbog nemogućnosti održavanja većega broja djece jer se društvo u stvarnosti suočavalo s velikim brojem nestručno izvedenih ilegalnih pobačaja i njihovih posljedica, ili su barem bili za ublažavanje kazni, a tek su rijetki bili za potpunu liberalizaciju. Rasprave su se uglavnom vodile za i protiv socijalne indikacije uz različite argumente. Kaznena politika kao jedina mjera sprečavanja nije davala rezultate jer se malo slučajeva prijavljivalo, a i tada bi mnoge istrage bile slabo provedene, a optužnice često manjkavo sastavljene, što je dovodilo do manjih kazni i oslobađajućih presuda. Povremeno jači pritisak istraga među liječnicima uglavnom se slamao na ženama, čije se slanje u bolnicu u takvim situacijama odgađalo i po cijenu života.

Glava druga, „Osvajanje slobode ili život u novim okvirima” (str. 69–107), započinje poglavljem naslovljenim Titovim riječima „*Danas se stvara žena novog tipa*” (str. 69–82), u kojem se govori o promjenama pravnoga okvira s naglaskom na obiteljskom pravu, jednakosti spolova te zaštiti majki i djece. No, osim o zakonskim promjenama progovara se i o teškoćama u stvarnosti koja je često bila drugačija od

proklamiranih ideala te različitom stanju u pojedinim krajevima države. Iako su se promjene položaja žena događale, mnoga tradicionalna uvjerenja ostajala su čvrsto ukorijenjena, a zapošljavanje otežano. Obitelji su se zasnivale relativno rano i uglavnom su se ograničavale na jedno ili dvoje djece. No, porast razvedenih brakova s vremenom je bio sve veći. O postupnoj liberalizaciji odnosa među spolovima, posebno kod mlađih generacija, više se govori u poglavlju „Buđenje seksualnosti i odnosi među polovima” (str. 83–97), gdje se progovara i o razlikama u odnosu na države Zapada, ali i o utjecajima seksualne revolucije i popularne kulture, generacijskim razlikama te prigovorima na utjecaje buržoaskoga morala. Iako su informacije o spolnosti i reproduktivnom zdravlju bile dostupnije, u obitelji se o tome i dalje govorilo malo ili nikako. Poglavlje „Posljedice” (str. 98–107) govori o osuđujućem odnosu društva prema izvanbračnim trudnoćama, posebno maloljetničkim.

Glava treća, „Država i ograničavanje rađanja” (str. 109–213), počinje poglavljem „Pravni vakum” (str. 109–118), u kojem se govori o neskladu liberalnih stavova koje su jugoslavenski komunisti imali prije dolaska na vlast i njihovu prilično konzervativnom nastupu u obiteljskim pitanjima neposredno nakon preuzimanja vlasti te o ostavljanju problema pobačaja po strani ukidanjem starih zakonskih rješenja uz odgađanje donošenja novih. U drugoj jugoslavenskoj državi pobačaj prolazi put „Od ilegalnog ka legalnom” (str. 118–129). Prema Krivičnom zakoniku iz 1951. pobačaj je i dalje bio ilegalan, ali je legalno bio moguć u slučaju medicinskih indikacija te drugih slučajeva koje bi liječnici smatrali opravdanim, čime je otvorena mogućnost uvođenja socijalnih indikacija iako to nije izričito navedeno, što je uvjetovalo daljnje rasprave. Nije ih zaustavila ni Uredba o postupku za vršenje dozvoljenog pobačaja iz 1952., koja je uz medicinske razloge navodila moralno-etičke (incest i silovanje) i socijalno-medicinske, pri čemu je oko zadnje grupe razloga bilo najviše nesuglasica i rasprava. U praksi ilegalni pobačaji nisu suzbijeni, a rastao je i broj smrtnih ishoda. S vremenom je ipak došlo do postupnoga popuštanja i širega shvaćanja socijalno-medicinske indikacije, iako ne jednako u svim krajevima. Zdravstvena zaštita žena i u slučaju porođaja bila je 50-ih godina i dalje manjkava zbog maloga broja ginekologa i babica, pogotovo u manje razvijenim dijelovima države. Postupno popuštanje vodilo je „Ka uvođenju socijalne indikacije” (str. 129–137). Premda se govorilo o štetnosti pobačaja, rasprave su uglavnom bile ograničene na medicinsku struku i politiku te rijetke novinske članke, a ozbiljnijih aktivnosti u smislu prosvjeđivanja stanovništva o sprečavanju neželjenoga začeca i posljedicama pobačaja nije bilo do 1955., kad je otvoreno prvo savjetovalište za kontracepciju u Ljubljani, a slijedila su savjetovališta u Beogradu i Zagrebu. Ženske organizacije smatrale su da je za očuvanje reproduktivnoga zdravlja važnije prosvjeđivanje i afirmacija kontracepcije nego potpuna liberalizacija propisa o pobačaju. Rasprave su ipak na kraju dovele do priznavanja socijalne indikacije uredbom iz 1960. godine, čime su započela „Nova iskušenja” (str. 137–155) uz složenu birokratsku proceduru, ali i različitu strogost komisija u raznim krajevima. U slučajevima odbijanja rješenja su se opet tražila u ilegalnim pobačajima, što je zatim dalje vodilo ublažavanju strogosti pri odobravanju kao manjem zlu. Nedovoljna zdravstvena prosvjećenost, uz slabu obrazovnu strukturu, i dalje je utjecala na to da je stanovništvo pobačaj smatralo najjednostavnijim oblikom kontracepcije. Određeni pomak ipak je postignut smanjivanjem broja ilegalnih pobačaja,

a time i smrtnih ishoda. Porastao je i broj sterilizacija, iako one nisu bile dozvoljene iz socijalnih razloga, ali pred tim se zatvaralo oči.

„Korak napred ili korak nazad?“ (str. 156–173) pitanje je koje podrazumijeva daljnji odnos prema pobačaju. Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu zatražio je 1963. pooštavanje propisa zbog nehajnoga odnosa stanovništva prema pobačaju. Kako su iskoračili sami, bez dogovora s politikom, došlo je do niza reakcija i diskusije iz koje je bilo jasno da zaoštavanja neće biti. Prema autoričinu zaključku, do sredine 60-ih godina liberalna politika vladajuće elite prema pitanju pobačaja nije proizlazila iz nekih profeminističkih gledišta i diskursa o reproduktivnim pravima žene koji su u to vrijeme bili prisutni na Zapadu, nego je to bio način ublažavanja niza socijalnih problema koje je sa sobom donosila ubrzana industrijalizacija i urbanizacija. Novi krug rasprava započeo je 1967. vezano uz potrebu izmjene propisa, ali bez većih promjena u iznesenim stavovima. Čak su i sudionici rasprave uglavnom bili isti kao prethodnih godina, a jedina novost bilo je otvoreno uključivanje Katoličke crkve u raspravu sa stavom Biskupske konferencije iznesenim 1968., a temeljenim na enciklici pape Pavla VI. Zatražili su potpunu zabranu prekida trudnoće, čak i iz medicinskih razloga, te pravo na prigovor savjesti. No, utjecaj toga istupa na stanovništvo bio je slab. Zakonodavac je pak krenuo prema potpunoj liberalizaciji, što je prikazano u poglavlju „Sloboda (ne)rađanja“ (str. 173–194). Rezolucija o planiranju porodice donesena u Saveznoj skupštini 1969. isticala je pravo roditelja da sami odlučuju o broju djece i razmaku između poroda kao jedno od temeljnih ljudskih prava, uz cilj da svako dijete bude željeno, što je trebalo ostvariti upotrebom kontracepcijskih sredstava, dok je pobačaj trebalo izbjegavati. Ubrzo je donesen i novi zakon o prekidu trudnoće s još labavije shvaćenom socijalnom klauzulom, ali je prestao vrijediti amandmanima na Ustav iz 1971., kojim je ova problematika, kao i druga pitanja zdravstvene zaštite, spuštena na republičku razinu. Nakon brojnih dvojbi u Ustav iz 1974. unesena je odredba o pravu čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, koje se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja. S vremenom je razrađena složena teorijsko-filozofska postavka koja je reproduktivna prava stanovnika Jugoslavije povezivala sa samoupravljanjem. Mišljenja o potpunoj legalizaciji pobačaja bila su i dalje podijeljena, ali stavljanjem naglaska na prevenciju kroz obrazovanje i promicanje kontracepcije napravljen je kompromis između medicinske struke i političke elite, iako je u medicinskoj struci još uvijek bilo otpora prema kontracepciji. Do 1979. sve republike i pokrajine donijele su zakone vezane uz prekid trudnoće, koji su ostali na snazi do raspada Jugoslavije. Zakoni Slovenije (1977.) i Hrvatske (1978.) bili su širi od ostalih, a osim prekida trudnoće regulirali su i mogućnost primjene privremenih i trajnih sredstava kontrole rađanja te pomoć parovima koji su imali problema sa začećem. U svim zakonima pobačaj je bio dozvoljen punoljetnim osobama bez posebnoga odobrenja do desetoga tjedna trudnoće ako nije postojao rizik za život i zdravlje. Kasniji prekidi trudnoće mogli su se obavljati samo u slučaju određenih indikacija. Dekriminalizacijom pobačaja omogućeno je da se svi pobačaji izvode u ginekološkim klinikama i u optimalnim medicinskim uvjetima, što je smanjilo strahovite posljedice ilegalnih pobačaja, ali za sve druge mjere koje bi vodile modernijem planiranju obitelji, unatoč povoljnim zakonskim okvirima, nije bilo dovoljno sredstava, kadra, pa ni volje, što je pogodovalo održanju i ukorjenjivanju pobačaja kao glavnoga sredstva kontracepcije.

Po broju pobačaja Jugoslavija je uvelike nadmašivala zemlje Zapada, ali i većinu zemalja Istočnoga bloka. U poglavlju „Natalitet (ni)je važan” (str. 194–213) objašnjava se kako po svojim cijevima i programskoj orijentaciji planiranje obitelji u socijalističkoj Jugoslaviji nije bilo temeljeno ni na pronatalističkom ni na antinatalističkom konceptu. Planiranje obitelji uglavnom je teoretski bilo povezano s idejama željenog, slobodnog i odgovornog roditeljstva. U stvarnosti je izbor obitelji s manjim brojem djece bio rezultat niza socijalnih i gospodarskih razloga. No, 70-ih i 80-ih godina nepovoljni demografski trendovi bili su toliki da se o njima moralo progovoriti, ali – kao i u drugim zemljama – pravoga odgovora na demografske izazove nije bilo.

Glava četvrta, „Između proklamovanog i stvarnog. (Ne)uspeh edukacije stanovništva” (str. 215–256), progovara o dvije nedovoljno iskorištene mogućnosti. Kontracepcija (str. 215–241) u vidu medicinskih sredstava bila je prisutna od 50-ih godina, a na njezinoj afirmaciji najviše se radilo u Sloveniji, ali nastojanja je bilo i drugdje. Međutim, čak i sredinom 70-ih upotreba suvremenih medicinskih sredstava bila je mala uslijed nedovoljnih napora na popularizaciji, slabe edukacije, raznih tradicionalnih shvaćanja i otpora, ali i slaboga izbora kontracepcijskih sredstava, pri čemu su neki proizvodi domaće proizvodnje bili i loše kvalitete. „Seksualno vaspitanje” (str. 241–256) kao tema bilo je prisutno od početka 50-ih, a kao cilj takva obrazovanja postavljala se priprema za obitelj i roditeljstvo. Ideja slobodne ljubavi odbacivala se kao buržoaska. Iako su određene teme seksualnoga obrazovanja već od 1952. bile predviđene unutar društveno-moralnoga obrazovanja, u praksi ih se izbjegavalo ili svodilo na minimalne informacije unutar sata razrednika. Nešto kasnije pokrenuti su i razni izvaninstitucionalni oblici rada kroz razne tečajeve i seminare za mlade te za roditelje, uglavnom samo u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini. Nastavu spolnoga obrazovanja prva je početkom 60-ih uvela Slovenija, uz stav da se samo tako može dugoročno raditi na smanjenju broja pobačaja i afirmaciji kontracepcije, dok se drugdje od učenja o spolnosti mnogo više zaziralo, pa je tek postupno ponešto unošeno u nastavu biologije, sociologije, higijene i poznavanja društva. U Hrvatskoj je eksperimentalna nastava seksualnoga obrazovanja uvedena 1968., a drugdje još kasnije. U takvoj situaciji o seksualnosti se najviše učilo od vršnjaka i iz medija. Ipak, u predvečerje raspada druge Jugoslavije, kod mladih rođenih 60-ih i 70-ih počele su se nazirati promjene u shvaćanjima, veće prihvaćanje kontracepcije i ideja da bi pobačaj trebao biti iznimka, a ne favorizirana metoda kontracepcije. Prema autoričinu mišljenju, zapravo su obje jugoslavenske države imale nehajan odnos prema reproduktivnom zdravlju, a zakonska rješenja i stvarnost često nisu bili u skladu niti su išli istim smjerom.

Na kraju knjige je popis izvora i literature (str. 257–279), indeks osobnih imena (str. 271–272) i životopis autorice (str. 273). Nažalost, nema posebnoga zaključka ni sažetka. Knjiga Ivane Dobrivojević Tomić *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918-1991)* obiluje brojnim primjerima i podacima, a napisana je jasno i trezveno s nastojanjem da se prikaže i shvati različita mišljenja i stavove. Knjiga predstavlja doprinos dosadašnjim saznanjima i zaokruženo istraživanje te je zanimljiva za sve koji se bave temama obitelji i društvenim problemima tijekom XX. stoljeća.